

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ ¹⁾

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՑԵԱՆԻ

Կովկասի բաղմատարր ժողովրդների թւում համարեն մի ամենաաննշան տեղ են բռնում գնչուներն առհասարակ և սակաւթիւ հայ բոշաներն մասնաւորապէս: Այս յօդաժողի ցանկանում ենք ընթերցողին զաղափար տալ նոցա կենցաղավարութեան և առանձնայատկութիւնների մասին առհասարակ: Մեր յօդածը վերաբերում է առաւելապէս Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի հայ բոշաներին, որոնք 1828-ին հռչակաւոր Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ Բարձր-Հայքից գաղթեցին դէպի Ռուսաստանի նոր տիրած սահմանները: Դոցա թիւը ճշգրտութեամբ մեզ յայտնի չէ. և դժւար թէ մէկը կարողանայ նոցա ստույգ թիւը իմանալ, քանի որ բոշաները իրանց կենցաղավարութիւնով, իրանց թափառական նիստ ու կացով միշտ խուսափում են կանոնաւոր վիճակադրութիւնից: Նոցա թիւը մօտաւորապէս այս է. Ախալքալաքում 25 տուն, Ախալցխայում 16 տուն, Ալեքսանդրապոլում 40 տուն, Ղարսում 25 տ., Ախալքալաքի գաւառի Եխտեղա գիւղում 8 տուն., Մալխայի վիճակի Դամալայ գիւղում 20 տուն, նոյն վի-

¹⁾ «Բոշա» բառը էրզրումի բարբառով տրւում է գնչուների ալն ցեղին, որը կրօնով լուսաւորչական է և խօսում է մեծ մասամբ հայերէն. ալնպէս որ բոլոր ալլակրօն գնչուները միշտ կրում են ալլ անուններ, ինչպէս «զարալի», «գնչու», «ցիգան» և ալլն. մինչդեռ օր. Ղարաբաղի բարբառով «բոշա» բառը ընդհանուր է բոլոր գնչուներին: Համեմատեցէք բոշաների մասին «Մուրճ» 1890 թ. № 9 — Բոշաները ըստ Կոլոչիի (չօդ. Ա. Արաւիսանեանցի) և Խաթ-Սարա, վկայ վ. Փափաղեանի 1890, № 9 և 10:

ճակի Ղզըլ-քիլիսէ գիւղում 4 տուն: Աւելի մեծ թւով և հին անփոփոխ աստանդական կեանքով ապրող բոշաներ կան վերջին պատերազմով նւաճած երկիրներում, առաւելապէս Աջարայի Փանէկ և Փարտուղ կուած գաւառներում: Այս վերջիններին թիւը դէթ մօտաւորապէս չեմ կարող դնել, դորա մասին տեղեկանալու հաստատ աղբիւր չ'ունենալով: Երևանում և Գանձակում ևս մի ժամանակ եղել են սակաւաթիւ բոշաներ, բայց թողնելով իրանց պարապմունքը բոլորովին մոռացել և խառնել են տեղացի հայերի հետ: Կովկասի սահմաններում վերոյիշեալներն են այն տեղերը, որտեղ բնակւում են հայ բոշաներ: Նոցա մեծագոյն մասը ապրում է Տաճկա-Հայաստանում, գլխաւորապէս Սինոպի և Թոխաթի (Եւդոկիայ) կողմերը:

I

Հայ-բոշաները, չը նայելով իրանց խիստ սահմանափակ քանակութեանը, իրանց կրօնին՝ ու խմած գործածած լեզւին, որ միեւնոյնն են ինչ որ մեր լեզուն և կրօնը և որոնց պատմաւում ոմանք նոցա հայ-բոշա են անւանում, բայց այդ ժողովուրդը իրան միայն յատուկ սովորութիւններով և բնաւորութիւնով մի զարմանալի ինքնատիպ, ինքնուրոյն ժողովուրդ է, օժտւած ուշադրութեան արժանի օտարոտի յատկութիւններով:

Հայ բոշայի ազնիւ յատկութիւնները աւելի աչքի են ընկնում և կշիռ են ստանում մանաւանդ եթէ նոցա համեմատելու լինենք ոչ թէ մի նստակեաց և քիչ թէ շատ քաղաքակիրթ ազգի հետ, այլ իւր ցեղակից և համարեա նոյն միջոցներով իւր ապրուստը հայթայթող քնուի հետ, որ կրօնով մահմետական է: Թէև սոցա կեանքի հանգամանքները, աւանդական պարապմունքը միատեսակ են, թէև ծագումով նոքա պատկանում են միեւնոյն ցեղին, բայց հայ բոշան շատ և շատ բարձր է կանգնած թուրք քնուից:

Մինչ թուրք-քնուն պատրաստ է յարմար բոպէին առանց առիթը բաց թողնելու թալանել մտած տունը, գողանալ ամեն մի ձեռքը ընկած առարկայ, եթէ նորա այդ գործողութիւնը դիտող չը կայ, հայ-բոշան երբէք, ոչ մի դիպաւածում այդպիսի ստորութիւն յանձն չի առնի: Ձգողանալը-ը նորա ցեղի աւանդական և ամենասրբազան պատւերներից մինն է: Երբէք, ոչ մի հանգաման-

քում բոշան չի բռնւած գողութեան մէջ. գոնէ ինչքան հետաքրքրուել ենք, չենք պատահել մէկին, որ մեր ասածի հակառակը պնդէր: «Բոշան գողանալ չը գիտէ» այդ է ժողովրդի այն մասի արմատական կարծիքը, որը յարաբերութիւն ունի նոցա հետ: Այդ է պատճառը, որ ոչ մի տեղ արգելւած չէ բոշայի մուտքը. ամեն տան տէր վատահ է նորա շխտակութեան վերայ, մինչդեռ ոչ մի գնչու ազատ մուտք չունի տներում:

Թուրք գնչուն աւելի գործնական և խորամանկ է, երբ բանը գալիս է մարդկանցից փող կորզելուն: Նա խիստ լաւ գիտէ օգտուել ռամիկ ժողովրդի սնահաւատութիւնից զանազան խաբերացութիւններով: Նոցա կանաչք իրանց Վիալա-երով, (հայտութիւն) եզունդներին նայելով, վհկութեամբ կամ անբարոյական և զրաւիչ կարգաւով ողբուկի նման ծծում են միամիտ ժողովրդի տրիւն-քրտինքով վատակածը: Հայ բոշան բոլորովին չը գիտէ գործադրել վերոյշիշեալ թէև ստոր, բայց դիւրին փող կորզելու միջոցներից և ոչ մինը: Նոցն խոկ արտաքին հազուատից կարելի է դատել այս ցեղակից թափառաշրջիկների տարբերութեան և առաւելութեան կամ պակասութեան աստիճանը. գնչուն կարծես բոլորովին զուրկ է ամօթխածութիւնից և վայելչութեան զգացմունքներից. նա շրջում է համարեա մերկ, առանց քաշելու, մինչդեռ բոշան խիստ խուսափում է մերկութիւնից. նորա հազուատը թէև հնոտի, ծածկւած անթիւ և բազմազունի կտորտանքով, երբէք անվայելուչ և պատառոտած չէք տեսնի: Ել չենք չիշում բոշաների միւս ներքին բարոյական արժանաւորութիւնները, որոնք մեզ շատ կը հեռացնէին յօդւածիս նպատակից: Սակայն պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ այդ համացեղ և համապարապմունք ժողովրդների մէջ եղած տարբերութիւնը ունի, ինչպէս ամեն բան, իւր պատճառը. նոցանից մինը կրօնով մահմեդական է և այդ կրօնի շնորհիւ զուցէ հնուց ունեցած լաւ յատկութիւնները կորցրած՝ պէտք է միայն յետադիմէր, անպիտանանար. մինչ հայ բոշան, իբրև քրիստոնեայ ժողովուրդ, մշտապէս ապրելով ու շփուելով հայերի հետ, հարկաւ շատ բարձր պիտի լինի առաջինից: Թողնելով սոցա համեմատութեան մանրամասնութիւնները, ևս կ'անցնեմ յօդւածիս բռն նպատակին, հայ բոշայի առանձնակի նկարագրութեանը:

II

Մի ժողովուրդ, որ չի ցանում, չի հնձում, բայց թռչունի պէս ապրում է, որի հայրենիքը աշխարհն է ամբողջապէս, հովանին երկինքը, հարստութիւնը մի աւանակ և մի քանի չուլ ու փալաս,— դա բոշան է։ Հպարտ իւր աղքատութեան մէջ, անկախ և ազատասէր առանց որ և է քաջութեան, աշխարհակալ և հարկառու առանց զէնքի և բռնութեան՝ ահա բոշայի աչքի ընկնող յատկութիւնները։ Նա վստահ է, որ ամեն տեղ կ'իշխէ, կը տիրապետէ այն մտքով, ինչ մտքով բոշան է հասկանում իշխել և տիրապետել բառերը։ Նա զիտէ, հաւատացած է, որ ամենից կ'ստանայ իւր հարկը, ուստի և նա ամեն տեղ է, ամենուրեք է, ուր մարդիկ կան։ Սարերն ու ձորերը չեն խափանում նորա ընթացքը, ծովն ու անապատը արգելք չեն դառնում նորա անընդհատ թափառելուն։ Եղանակների յանկարծական փոփոխմունք, անձրև, արև, ձիւն կամ փոթորիկ երկիւղ չեն ազդում նորան, սովորութեամբ յաղթելով բոլոր բնական արգելքներին և ստատահարներին, նա ամառաց կիզիւ տօթին, կամ խիստ ձմեռաց բքերին ուրականի նման երևում ու անցնում է այս կամ այն դաւառը, այս կամ այն նահանգը։

Չունենալով մասնաւոր, անձնական սեփականութիւն, նա բոլոր աշխարհը, բոլոր մարդկանց ունեցածը իւր սեփականութիւնն է համարում, եթէ նոցա կարիք ունի։ Ուստի և սեփականատիրոջ վստահութեամբ անարգել նա մոնում է ամեն մի օտարականի տուն և ըստ երևոյթին արդարացի պահանջով, թէև այդ պահանջը քողարկած է լինում աղբսախառն բառերով և արտայայտում է խնդիրքի ձևով։ Բոշան աղքատի նման մուրալ չը գիտէ, այլ նա գիտէ պահանջել խնդիրքի ձևով և վայ նորան, ովոր չի յարգիլ նորա խնդիրը։ Կարկտի նման կը թափւի բոշայի բերանից նորա անսպառ կծու և ազդու անէծքը՝ մերժող տան տիրոջ գլխին։ Բոշան ապրում է իւր ճարտար լեզուի և ռամիկներին սարսափեցնող ազդու անէծքով։—

Բոշաների մասին խօսելիս դիւրութեան համար պէտք է ճշտութեամբ որոշել այր և կին բոշայի դրութիւնը, որոնց փոխադարձ յարաբերութիւնը և կացութիւնը մի տարապայման բնութիւն ունի։ Բոշա հասարակութեան մէջ, կնոջ դերը յատկացրած է

տղամարդոց և, ընդհակառակը, տղամարդկանց դերը չատկացրած է կանանց: Ինչպէս բոլա հասարակութիւնը մի սպառող ուժէ, մի պարագիտ է ամբողջ մարդկութեան համար, նոյնպէս ի մասնաւորի այդ բոլան մի կատարեալ ձրիակեր է իւր կնոջ վերաբերութեամբ, որի վերայ նա ծանրաբեռնել է բնութիւնից իրան նշանակած հոգսերն ու աշխատանքը: Վերեւ մեր յիշած յատկութիւնների մեծագոյն մասը պէտք է տալ բոլա կնոջ, որին իսկապէս կատարեալ ներկայացուցիչը համարել: Բոլա-ժողովրդի մէջ, տղամարդը մի տեսակ երկրորդական, կրաւոր դեր է կատարում, նա ապրում է իւր կնոջ աշխատանքի փշրանքով, ուստի իւր հասարակութեան գոյութեան խնդրում նորա դիրքը խիստ աննշան է: Բոլայի գոյութեան ապահովողը, նորան պահպանողը բոլա-կանայք են: Ընտանիքի սնունդը, նորա հագուստը և մնացած բոլոր առօրեայ չնչին պահանջները հոգացողը, տոկուն, ոչ մի արգելքի և խոչնդոտի առաջ չ'երկնչող բոլա-կինն է:

Ինչքան էլ այդ ընտանիքի պահանջները սակաւ լինին, այնուամենայնիւ դոցա բաւականութիւն տալը շատ դժւար է, եթէ աչքի առաջ ունենանք որ նոքա պէտք է լրացւին ոչ թէ մի արդիւնաբերող ձեռնարկութիւնով, ոչ թէ ունեցածը շահեցնելով կամ ցանածը հնձելով, այլ բոլորովին պատահական, այս ու այն տեղից համարեան զօրով կորզած պատառներով: Եւ բոլա-կինը վրան առած այդ ծանր պարտականութիւնը կատարում է զարմանալի տոկունութեամբ, որ հերոսութեան է հասնում: Զրկւած այն բոլոր իրաւունքներից և քնքշութիւններից որ յատուկ է իւր սեռին, նա բացի յիշեալ ծանր հոգսերը լրացնելուց, որով շատ անգամ կերակրում է 4—8 հոգի՝ հաշւելով ամուսնուն, նորա ծնողներին և իւր երեխաներին, նա իւր աշխատութեան վերջին կոպէկներով հոգում է ամուսնու շուսչութիւնների ծախսը—նորա ծխախոտի—և արագի գինը: Եւ այդ բոլոր ջանքերի համար վայելում է իւր ամուսնուց միայն արհամարհանք:

Ընտանեկան չարիքի տակ շատ սակաւ է ապրում բոլա կինը, նա իւր օրերը անցնում է հեռաւոր օտարութեան մէջ, թէև նորա համար ոչ մի տեղ օտար չէ: Այցելում է ամեն մի ազգի, մտնում

է ամեն մի անհատի տուն, սակայն այդ դէպքում նա միշտ խօսիր է դնում քաղաքի և գիւղի, հարստի և աղքատի մէջ, միշտ առաւելութիւնը վերջիններին տալով, որոնցից նա դիւրութեամբ է ստանում իւր աղքատիկ պահանջը:

Մանելով ամեն մի տուն, հաղիւ է պատահում, որ նա մտած տեղից դատարկաձեռն դուրս ելնէ: Խօսիր չը դնելով ոչ մէկի տւածի մէջ, նա խնդրում է ամեն բան, ինչ որ իրան պէտք կը գայ: Նորա խնդրած բաները լինում են սովորաբար հաց, ալիւր, ցորեն, գարի, կորէկ, բուրդ, շորեր, զանազան կտորտանք, հին կոշիկներ, մածուն, սերուցք (արաժան), իւղ, կարագ, պանիր, թան և այլն. երբ ամեն բան բացասում են, նա խնդրում է աղ, փայտ, տաշեղ, ուտելու կերակուր... մի խօսքով ամեն բան, որ կարող է ունենալ և տալ տանտէրը: Նորա սուր աչքը տեսնում է տան ամեն անկիւնը, նորա հայեացքից չի խուսափում ոչ մի առարկայ, որ կարող էր իրան պէտքական լինել: Եթէ նորա խնդիրը շուտով գոհացում չի ստանում, նա դաւնում է պահանջող: Պէտք է բոշալի հաստատակամութիւն ունենալ, նոցա պահանջածը մերժել կարողանալու համար:

Երկար, առանց ձանձրանալու, հին ու նոր մեռելների ջիշատակով, սիրած տղամարդի, անգին զաւակների շարեւ—սատաղով, նա աշխատում է փափկացնել կամակոր տանտիկնոջ սիրտը և ստանալ իւր փայլը: Երբ իւր բոլոր հնարագիտութիւնը դուր է անցնում, նա մենչում է կրճտացնելով իւր ատամները, և մի խիստ անէծք տալով, անմիջապէս հեռանում է: Սակայն բացարձակ անիծելու համարձակութիւն չունի նա. նորա խիստ սրամիտ անէծքը միշտ արտայայտւում է փոխաբերաբար, որով միջոց տալով լաւը բռնելու իւր ասածի իմաստը, նա ժամանակ է վատտակում անկտանդ հեռանալու: Այլապէս նոցա այդ համարձակ վարմունքը շատ էժան չի նստի նոցա վերայ:

Մի որ և է տուն մտնելիս, բոշան իւր ուղածը սկսում է հաճոյախօս նախաբանով. նա ճարտար լեզուով աշխատում է գտնել տանտիկնոջ (նկատենք, որ նոցա գործը միշտ կանանց հետ է) թոյլ երակը, որ շատ դժւար չէ, քանի որ նա փորձով լաւ ուսումնասիրել է բազմաթիւ կանանց թոյլ կողմերը: Գովում է ստանտիկնոջ և ու սիրունիկ աչքերը, նրա չրուրդիկ (գեղեցիկ) քիթն ու

բերանը, նորա մազերն ու հաղուստը, արտաքինից անցնում է ներքին արժանաւորութեան, դովարանում է նորա ողորմածասիրութիւնը և այլն... Եթէ պատահած կինը ծանօթ է հնուց, կամ ուրիշ տեղից է հարս եկած, նա յօրինում է սուտ բարեւներ նորա ծնողներից և բարեկամներից, որով աշխատում է զրաւել նորան: Վեց նորան, ով անձնատուր է լինում բոլայի հաճոյախօսութեան և նոցա հետ մտերմաբար խօսակցում է: Այդ խօսակցութիւնը կամաց, բոլորովին աննկատելի կերպով բոշան ուղղում է դէպի իւր նպատակը և կարծես բնականաբար նորա ամանի մի պատուական մասը տանտիկնոջ ձեռով լցւում է իւղով կամ սերուցքով, որ բոշայի ամենաձեռնտու աշխատանքն է:

Միամիտ գիւղացիներին խաբող չարչի-մանրալմառներից յետոյ, իրաւամբ կարելի է ասել, բոշան առաջի տեղն է բռնում:

Բոշա կանայք սովորաբար շրջում են զոյգ-զոյգ, առանց տղամարդի առաջնորդութեան:

Հարսներին և մատաղահաս կանանց առաջնորդում է մի փորձւած հասակաւոր, կամ մի պառաւ կին: Շատ սակաւ է պատահում, որ բոշա-աղջիկը շրջի բան խնդրելու, այն էլ երբ հասակն ուռաւ, դադարում է շրջելուց: Հարսին առաջնորդող պառաւ կամ տարիքն առած կինը լինում է կամ նորա սկեսուրը, բարեկամներից մինը և կամ մօտիկ ծանօթ հարեանը, որը իբրեւ մենտոր, նորահարսի ամուսնութիւնից չորս-հինգ ամիս յետոյ, նորա առաջն ընկած ման է ածում գիւղից գիւղ, քաղաքից քաղաք շրջելու և իւր ապագայ արեւստին վարժեցնելու, որով պիտի հայլթայլթէ իւր և իւր ամբողջ ընտանիքի ասրուստը:

Այդպիսի շրջագայութեան ողջ ընթացքում նոցա ուսերից մշտապէս կախած են լինում միշտ մի կամ երկու ահագին կաշեայ պարկեր, որոնց մէջ ածում են ստացած իրերը, մի ձեռին քուղա, մէջը իւղ, մածուն, արածան և այլ հեղուկներ ածելու համար, իսկ միւսին՝ մի խոշոր հովաւկան մահակ, — բոշաների միակ զէնքը գիւղական կատաղի շների և երեխաների դէմ, որոնք հաւատարապէս հալածում ու չարչարում են նոցա: Այնքան բեռը դեռ բաւական չէ, որ նոքա պարտաւոր են օրերով շրջելու. յաճախ դորա վերայ աւելանում են և չորս-հինգ հատ մաղեր, գիւղացիներին ծա-

խելու համար, իսկ թելն ու կծիկը, երբ երկար ճանապարհ գնալիս մահակը բանեցնելու առիթ չի լինում, բոլա կնոջ ձեռքից համարեա վայր չի ընկնում:

Նա շարունակ կամ նորոգում է հնոսի գուլպաներ, կամ նորն է գործում: Հետաքրքրաշարժ է նորա շրջակադպրութիւնը մանաւանդ այն ժամանակ, երբ դա լինում է ընտանիքով, կամ խմբովին: Այդպիսի խմբովին շրջակայութիւն բոլաները յանձն են առնում այն ժամանակ, երբ մի գաւառում այլ ևս տեղ մնացած չի լինում, որը այցելած չը լինեն. այնուհետեւ նոքա խմբով անցնում են մի այլ գաւառ կամ նահանգ, տեղաւորւում են մի կենտրոնական տեղ և, եթէ կարելի է այսպէս ասել, բաց են թողնում իրանց ասպատակ կանանց շրջակայքը կողոպտելու: Այդպիսի տեղափոխութիւնների ժամանակ, ահա կը տեսնէք բոլա-կնոջ բազմած մի աւանակի վերայ, առաջը դրած մի երեխայ, յետեւից մի ուրիշը, մէկն էլ կախած խուրձինի մի աչքից, միւս կողքից էլ քաշ արած մաղեր կամ տոպրակներ, ինքը հանգիստ մանում կամ գործում է, իսկ այրը ահագին մահակով առաջ է վարում հնազանդ անասունին: Այսպէս մի քանի ընտանիք գնում են խառն ի խառն առանց որ և է կարգ ու կանոնի, իջնում են մի գիւղ, որտեղ տղամարդիկ պարապում են երեխաներ պահելով, որոնց մասին ի հարկէ եթէ նայելու լինենք բոլայի աչքով, շատ չնչին հոգատարութիւն է հարկաւոր, արածացնում են իրանց բեռնակիր անասունները, մաղեր են գործում, իսկ կանայք, ինչպէս ասացինք, գնում են շրջելու—էկովի պէս կաթ ժողովելու, որ զան իրիկունը կթւեն, ինչպէս սովոր է ասելու այր բոլան իւր աշխատասէր կնոջ մասին: Այդպիսի առժամանակեայ բանակներում բոլաները հաւաքում են մածուն սերուցք, կաթ և այլ բաներ, դոցանից շինում են իւղ, պանիր, ծախում և կամ տանում են իրանց տները: Իսկ հաւաքած հացը, ալիւրը և այլ անհրաժեշտ պաշարեղէնները նոքա բոլորովին չեն ծախում, այլ մթերում են իբրեւ ձմեռայն պաշար:

Որովհետեւ այժմն բոլա-հասարակութիւնը կիսովին հաստատաբնակ է դարձել, այդպիսի խմբովին շրջակայութիւնը ներկայում և հազադէպ է լինում: Հեռաւոր տեղեր շրջողը միայնակ բոլա-կինն է լինում, որը երբեմն ամիսներով հեռանում է տանից:

Այսպէս օրինակի համար Ախալքալաքի բռնաները ոտի տակ տալով Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի գաւառները, անցնում են նաև Թիֆլիս, Թելաւ, Սդնախ, երբեմն նաև աւելի հեռու, բոլոր ժամանակ ոտով շրջելով:

Զը նայելով այդ երկարատև բացակայութեան և այն բազմաթիւ աննպատակ հանգամանքներին, որոնց շնորհիւ մի այլ կին ակամայ բարոյական անկման պիտի դիմէ, բռնա կինը անցնում է բոլոր պատահած խոչնդոտները անձնավտոահ ամեն տեղ ցոյց տալով իւր ցեղի ամենամեծ առաքինութիւններից մինը՝ իւր զարմանալի բարոյականութիւնը:

Յօդաժիս սահմանից դուրս լինելով բռնա կանանց մղած հերոսական կռիւների նկարագիրը, իրանց պարկեշտութիւնը պահպանելու համար, որ իբր բարոյական խրատ պատմուած է ժողովրդի բերանում, մենք հարեանցօրէն ենք անցնում այս աչքի ընկնող առաւելութիւնը, որից համարեան զուրկ են միւս թափառաշրջիկ գնչուների կանայք: Այս պատճառով զուր չէ այլ-բռնայի այն մեծ վտահուլութիւնը, որ նա ազատ թողնելով իւր կնոջը առանց տղամարդու առաջնորդութեան և հսկողութեան հեռաւոր երկիրներ, միանգամայն հաւատացած է, թէ քանի չէ լուել իւր կնոջ բերանում նրա սուտ ու կծու լեզուն, որ կարիճի նման խայթել և օձի նման թունաւորել գիտէ, և քանի որ շարժուած է նրա ձեռքում հաւատարիմ մահակը, իւր պատիւը արտաւորւած չէ:

Ասացինք, որ բռնան զոյ չէ: Դա պէտք էր մասնաւորել բռնակնոջ վերաբերութեամբ, որովհետև նոցա տղամարդոց վերայ դէթ նկատուած է մի շնչին, շատ սովորական և միմիայն բռնա-տղամարդոց առանձնապատուկ զոյութիւն. սոքա խիստ վարպետութեամբ կտրտում են ձիերի աղիները նրանցից մաղեր պատրաստելու համար: Բայց բռնա-կանանց յիրաւի ոչ ոք չի կարող մեղադրել զոյութեան մէջ: Այդպիսի մի կիսավայրենի ժողովրդի մէջ, իրաւամբ զարմանալի է այդչափ գովելի յատկութիւնների տեսնելը, որոնց կարող են շատ քաղաքակիրթ ազգեր ևս նախանձել: Ամենի դուռը բաց է բռնայի առաջ. ամեն տեղ նա մտնում է անխտիր, շատ անգամ մանաւանդ ամառ ժամանակ, երբ գիւղացիները դաշտում են լինում կամ կալումը, նա ոչ ոք չի գտնում տանը, ուրեմն կարող

է վերցնել ինչ որ ցանկալի. բայց նա մնում է հաւատարիմ իւր աւանդական սովորութեանը: Ուրիշ չի վերցնել սեփական ձեռքով— թէև դա տիրոջ թույլատրութեամբ լինի, այս է պատուիրում նորացնելական պատուէրը, որ դարերով սրբազործած, խիստ օրէնքի նշանակութիւն է ստացել բոշալի աշքում և որի զանցառութիւնը աններելի մեղք է համարւում նորա համար: Բոշան երբէք անմիջապէս չի վերցնիլ իւր ուղածը, այլ դա միշտ կատարւում է միջնորդաբար, տան մի անդամի ձեռքով, որ տուողին «ողորմութիւն» համարւի, իսկ ստացողին, «հալալ» լինի: Երբ տանտիկինը զրաղած է, բոշան սպասում է մինչև նորա գործի վերջանալը և ապա ստանալով իւր բաժինը, հեռանում է: Մտնելով մարդ չեղած տուն. նա մի քանի անգամ կանչում է տանտիկնոջ և երբ նա չի «երևում» անմիջապէս հեռանում է:

Նկատուած է, որ բոշան կը խաբի. բայց չի գողանալ. պէտք է ասել, որ բոշաները սովորութիւն ունեն երբեմն հետները ման ածել վատ տանձ, խնձոր կամ այլ մրգեղէն, առաւելապէս դոշաբ, որոնք դարձեալ ձրի հաւաքած են լինում այլ տեղերից և այդ մրգեղէնով յաճախ խաբում են երեխաներին, երբ մեծերը տանը չեն և նոցա ձեռքով տանից ցանկացած բանը վերցնում են: Ի հարկէ երբ մեծերը վրայ հասնեն, բոշան արդարանալու միջոց կ'ունենայ թէ, ինքը չի վերցրել իւր ձեռքով, այսինքն չի գողացել, այլ երեխան է նրան տւել:

Նրջելով երկրէ երկիր, գործ ունենալով ամեն տեսակ մարդոց և ժողովրդի հետ, ել ու մուտ ունենալով ամեն տան և հասարակութեան մէջ, բոշա կանայք ձեռք են բերում զարմանալի գործնական սրամտութիւն, որ առակ է դարձած ժողովրդի մէջ: Այդ է պատճառը, որ շատերը հետամուտ են լինում բոշաներին հարցերով՝ նրանցից ծաղրաշարժ և սրամիտ պատասխաններ ստանալու համար: Եւ ոչ մի խօսք, ոչ մի ակնարկ, ոչ մի հեզնական հարցմունք անպատասխան չի մնում բոշա կնոջ կողմից: Սրամտութիւնների իւր անսպասելի բառարանից իւրաքանչիւր հարցմունքի կամ ակնարկի փոխանակ՝ նա տալիս է խիստ շուտափոյթ, սրամիտ և կծոլ պատասխաններ: Այնպիսի հանգամանքներում երբ լիրբ տղամարդիկ նորա հասցէին արատաւոր և անառակ սրախօսութիւններ

են ուղարկում, բոշան ոչ ամաչում է և ոչ էլ վախենում է հապճեպ և յարմարաւոր պատասխաններ տալուց: Այդ սրախօսութիւնները սովորաբար արտայայտում են քողարկած, փոխարեւական մտքերով, որոնք արտաքուստ վիրաւորիչ չեն երևում: Դորանով բոշան ազատւում է շատ անախորժութիւններից, որովհետև մինչև հակառակորդը հասկանալ բոշի երկդիմի պատասխանի իմաստը, բոշան արդէն հեռացած լինելու միջոց գտած կը լինի: Երբ բանը բացարձակ կռի է հասել, այդպիսի նեղ հանգամանքներում նա էգ առիւծի արիութեամբ թէ խօսքով և թէ զործով զիտէ պաշտպանել իւր պատիւը:

Երևի այդպիսի շուտափոյթ և սրամիտ պատասխան տալն է պատճառ եղել այն ասացւածքի կազմւելուն, որ ժողովուրդը զործածում է հապհեպ պատասխանող անձանց համար թէ՛ բոշի պէս խօսքը ձեպնէ՝ (բոշի նման պատասխանը պատրաստ գրպանումն է): Լաւ հայհոյելուց, շուտ, սրամիտ պատասխան տալուց զատ, բոշան մանաւանդ լաւ անիծել գիտէ գիւղացի չարածձի երեխաների դէմ, որոնք խմբերով քարկոծում են նոցա. այդ անէծքը միակ զէնքն է: Բոշայի աղբիւրի նման առատաբուղի բերանից զուրս հոսող հարուստ, բազմատեսակ անէծքը բառերով անհնարին է նկարագրել, դարա մասին լիովին գաղափար կազմելու համար պէտք է անձամբ լսել և զարմանալ:

III

Գանք այժմ այլ բոշային: Նա իւր դանդաղաշարժ և անզործ կեանքի մեծագոյն մասը հին խրճիթի ծածկովթի տակն է անցկացնում: Նա մասնակից չէ իւր անխոնջ, մշտապէս թափառող կնոջ ոչ աստանդական կեանքին ամբողջապէս, ոչ չարչարանքներին և ոչ էլ նորա ամենօրեայ զրկանքներին:

Այր-բոշան իւր ջանասէր կնոջ աշխատանքի արդիւնքի անհոգ վայելողն է. նորա վաստակի պտղի տէրն ու ճաշակողն է: Ինչպէս մի արեւելցու ճշգրիտ պատկեր, նա իւր ընտանեկան պէսքերի մեծադոյն մասի հոգացողութիւնը զցելով կնոջ վերայ, ինքը հանդարտութեամբ կլանում է չարչարանքի արդիւնքը առանց խնայելու:

Բոշա կինը իւր հաւաքածի տէրը և գործադրողը չէ, նա իւր քաղցը միշտ դուրսը, օտարների տանն է յագեցնում, մինչ իւր պոռտ-պոռտ հաւաքած կաթը, մածունը և կամ իւղը անցնում է իւր մարդու ձեռքը, որի տէրը, գործադրողը կամ ծախսարարն է համարւում նա: Ինչպէս խելքին փշեց այնպէս էլ կարող է վարւել նա այդ ապրանքի հետ. կարող է ծախել և ծխախոտի կամ արաղի տալ, այդ նորա ցանկութիւնից է կախած:

Բոշայի սահմանները և ձգտումները չափազանց սահմանափակ լինելով, նա զերծ է մնացել նոցա անձնատուր լինելու ցանկութիւնից, որոնք յաճախ դէպի շռայլութիւն և ապականութիւնն են տանում մարդոց: Նորա շռայլութեան միակ առարկաներն են էժանագին ծխախոտը և օղին են, մանաւանդ վերջինը, որ առանց բացառութեան խիտ սիրելի է բոշաներին: Առանց տատանւելու կարելի է ասել, որ արբեցողութիւնը բոշաների համար հասարակային ախտ է դարձել: Դոցանից զատ այլ-բոշան ուրիշ շռայլութիւններ չունի: Նորա ամբողջ կեցութիւնը պարզ, նոյն իսկ աղքատիկ կերպարանք է կրում: Նորա հագուստը իսկ և իսկ համապատասխանում է իւր դրութեանը. արխալուխը ծածկւած անթիւ կարկատաններով, շաւեղէն չուսան և շալաբը պարզապէս վկայ են մեր ասածին: Ներկայումս թէև կան բոշաներ, որոնք տնտեսապէս կատարեալ ապահով դրութեան մէջ լինելուց զատ, շահով փող էլ ունին, բայց երբէք նոցանից ոչ մինը չի ցանկանում իւր աղքատիկ հագուստը փոխել մի քիչ թէ շատ մաքուր և կոկիկ հագուստի հետ. Բոշան իւր բոլոր հարստութեան մէջ յաւիտենական աղքատ է մնում ամբողջովին, ոչ մի տնտեսական ապահովութիւն նորա ապրուստը մաշափ չի փոխի:

Նա պարապ ժամերը անց է կացնում իւր հասակակիցների հետ այս կամ այն խրճիթում նստած խօսելով և ծխելով: Իրանց թափառական կեանքի արկածները, այս ու այն երկրում, այս ու այն ազգի մօտ տեսածներն ու լսածները իրանց կանանց հաղորդած պատմութիւններն ու դէպքերը բոշաների խօսակցութեան անսպառելի աղբիւրներն են: Այդ խօսակցութիւնների ժամանակ մեծ դեր են խաղում բոշա-ժողովրդական երգիչները, որոնք անթիւ առակներ, հանելուկների, երգերի և մանաւանդ զովական հէքիաթների

անպատեհի պաշար ունեն ժողովրդին զւարճացնելու համար Եւ այլ բոլան զւարճանում է. ոչ մի հողա, ոչ մի աշխարհային մտածմունք չեն վրդովում նորա հողու անդորրութիւնը: Հասկանալի է կարծեմ, որ նորա նիւթական և բարոյական պահանջների խիստ սահմանափակ քանակութիւնով կարելի է բացատրել նորա անհոգ և մշտազւարճ կեանքը:

Արդարատ լինելու համար չը մոռանանք ասելու, որ այլ բոլան, ուրիշ ժողովրդի հետ համեմատելով ինչքան էլ ծոյլ, անգործ անւանելը նորան իրաւացի համարենք, այնուամենայնիւ նաև իւր պարապմունքը, իւր գործը, իւր հոգան ունի որքան էլ այդ պարապմունքը փառքանց չնչին լինի: Եւ անկարելի էլ է երեւակայել մի մարդ, որ ամբողջ օրը ձեռքերը ծալած, պարապ նստած լինի:

Ինչպէս տեսանք այլ բոլան իւր բոլոր պարտականութիւնները ծանրաբեռնել է իւր կնոջ վերայ, որի բացակայութեան միջոցին ինքն է կատարում տան գործերը, երբ տանը մի ուրիշ կին չկայ: Նա կնոջ պէս տանը նստած, հսկելով և խնամելով իւր երեխաներին, մեծ մասամբ պարապում է բոլաների ժառանգական և բացառապէս նրանց յատուկ արհեստով—մաղագործութիւնով, որը չափազանց դիւրին, ոչ մի մտաւոր աշխոյժ չը պահանջող և միայն կնոջ վայել ու նոցա թոյլ ձեռներին մատչելի գործ է: Բոլան խիստ պարծենում է իւր այդ արհեստով. նոցանից ոմանք, իրանց ամբարիչ՝ են անւանում այն պատճառով, որ հասարակաց հացը մաքրելու գործիքը—մաղը նոքա են մատակարարում: «Մեզ ոչ թէ բոլա՝ այլ մաքրիչ պիտի անւանէք» ասում են բոլաններից առաւել պատուասէրները, որոնք հասկանում են բոլա անւան ոչ այնքան համակրելի նշանակութիւնը: Բացի մաղերից, որ պատրաստում են ձիու սրչի մաղերից, և որոնց ծախողը, ինչպէս տեսանք, դարձեալ նոցա կանայքն են, բոլանները շինում են երեխայական թմբուկներ, տափեր, որոնց փոխարինում են իրանց պէտքական բերքերի հետ: Մի քանի տեղերի բոլանները, ինչպէս օրինակի համար Սինոպի և առհասարակ Անատոլիայի բոլանները, պարապում են դարբնութիւնով ևս, աւելի լաւ կը լինէր ասել նալբանդութիւնով և երկաթեայ մանր իրերի նորոգութիւնով: Բոլան ոչ միջոց և ոչ էլ ցանկութիւն ունի կատարեալ դարբին լինելու, որ մեծ ջանք և խիստ աշխատութիւն է

պահանջում, և որի պարագաները պիտի ներան ստիպեն մշտակեաց լինելու: Նա պաշտում է իւր աւանակը, եթէ պատահի՝ նաև իւր դրացունը և օտարինը, նորոգում է հին դանակ, մանգաղ կամ գերանդի, հաւաքած երկաթի կտորտանքից շինում է մեխեր կամ պաշտեր, ահա այդ է նորա դարբնութեան ծալը: Այժմ սակաւադէս արհեստի դիմող բոշաները սովորում են հասարակ ոտնամաններ կարել (ոչ կոշկակարութիւն), որ դարձեալ չի պահանջում աւանձին խելք կամ ոչոյ:

Ինչպէս ընթերցողը կը նկատի, մեր Թւած պարապմունքների մէջ, որոնցով զբաղւում է այր բոշան. (որոնց հազիւ թէ կարելի լինի արհեստ անունը տալ), ոչ մի արհեստ չկայ որը քիչ թէ շատ մտաւոր կորով, կամ Ֆիզիքական ոչոյ պահանջէր: Բոշայի ընտրածը բոլոր արհեստներից ամենադիւրինը, ամենաքիչ մտաւոր կամ Ֆիզիքական ոչոյ պահանջողներն են, որոնք կան և միշտ մնում են նոյնը նորա ձեռքում առանց յառաջադիմելու, միշտ կանգնած, ինչպէս որ մշտապէս կանգնած և անփոփոխ է մնում ինքը բոշա-ժողովուրդը:

Բոշան միշտ խուսափում է այն բոլոր բաներից, որը պահանջում է խելք, մտածողութիւն, կամ Ֆիզիքական ոչոյ, աշխատանք, ճակատի քրտինք: Ի հարկէ դրականապէս չի կարելի ասել, թէ բոշան անընդունակ է որ և է Ֆիզիքական կամ մտաւոր աշխատանքի և յառաջադիմութեան՝ թէև փաստերը այդպէս են թելադրում եզրակացնելու. այսքանը միայն կարելի է ասել, որ բոշայի թէ մտաւոր և թէ Ֆիզիքական ոյժերի դարևոր անգործադրութիւնը, ձրի ապրուստի հնարաւորութիւնը սաստիկ խոպանացրել են բոշայի մէջ այն ոյժերը, որոնցով ապրում է իւրաքանչիւր անհատ, որ ընդունակ է աշխատելու:

Միակ պարապմունքը, որտեղ քիչ թէ շատ փայլում է բոշայի մտաւոր ընդունակութիւնը, որտեղ արտաշայտում է նորա խելքի արդիւնքը, նորա աշխարհահայեցողութիւնը և զգացմունքները, նորա ճարտարութիւնն և սրամտութիւնը, մի խօսքով նորա հոգեկան, մտաւոր կեանքը ամբողջովին, դա աշուղութիւնն է, որ ի նպաստ բոշաների, նոցա մէջ շատ տարածւած է: Բոշաների մէջ կան ընտիր ժողովրդական երգիչներ, որոնք նոյն իսկ հայերի մէջ

մեծ համբաւ են վայելում ոչ այնքան իրանց ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնով, որքան իրանց ծիծաղաշարժ սրամտութիւնով: Նոքա երգում են բոշայերէն (յօդածիս վերջում իբրեւ նմուշ դնում եմ մի քանի տուն նոցա երգերից), հայերէն, բայց առաւելապէս թուրքերէն: Բոշա-երգիչները լաւ հէքիաթներ ասողներ են. նոքա ձմերային երկար գիշերները իրանց վաւառուն հեքիաթներով զբաղեցնում են բազմաթիւ գիւղացիների, որոնցից իբրեւ վարձ որոշեալ քանակութեամբ ցորեն կամ զարի են ստանում: Հարսամանակ այդ երգիչները թէ բոշաների և թէ հայերի մէջ անհրաժեշտ մասնակցողներ են:

IV

Զարմանալի է բոշաների անուումնասիրութիւնը. նոցանից ոմանք ապրելով քաղաքներում, իրանց կրօնակից հայերի հետ, շատ աակաւ է պատահում որ երեսխաներին ուղարկեն նոցա ուսումնարանը ուսանելու. նոքա չեն ուզում հեռուել այն ազգին, որի անդամն են համարում իրանք իրանց: Մի քանի տարի առաջ երկու թէ երեք բոշա երեսայք միայն կային Ախալքալաքի հայոց ուսումնարանում, որոնք չը վերջացրած դուրս գնացին, առաջին և վերջին ուսանող սերունդը դառնալով բոշաների մէջ: Նոցա այդ անուումնասիրութիւնը առիթ է տւել իրաւամբ այն առածի կազմելուն թէ՛ չքուրդտէն փաշա, բոշատէն քեշիշ օլմազ» (բրդից փաշա, բոշայից քահանայ իր լինի):

Բոշան ձգտում չունի նոր բան սովորելու, զուցէ նա անընդունակ էլ է նորը, լաւը ըմբռնելու, հասկանալու. մանաւանդ այս կարծիքը պէտք է ընդհանրացնել այր-բոշայի վերաբերութեամբ, որ ամեն բանով յետ է իւր կնոջից: Բոշան մի մանուկ է, մի երեսայ, մանկան բոլոր թուլութիւններով: Սակայն նա մանկան հետաքրքրելու և շրանալու յատկութիւններից զուրկ է: Այդ այդպէս լինելով, բնական է, որ բոշան մարդկային յառաջադիմութեան փայլուն առաւելութեան արժէքը ոչ հասկանում է, ոչ էլ հետաքրքրւում է հասկանալու. ուստի և նա կանգնած է միշտ միևնոյն աստիճանի վերայ

և կարծես թէ ոչ մի ձգտում չունի այդ ստոր աստիճանից բարձրանալու, գէթ տեսնելու համար, թէ ինչ է կատարուում իւր շուրջը, թէև, աւելացնենք, նորա մտաւոր կարողութիւններն էլ դորան հասնելու շանսեր չեն ներկայացնում:

Բաւականանալով իւր կնոջ հաւաքած հացի փշրանքներով, որ խիստ սակաւապետութեան, համարեա աղքատութեան է հասնում, բոշան զերծ չէ ինքնագոհ հպարտութիւնից: Նա իւր շրջակայքի, իւր աչքին երևացող հարստութեան, բարեկեցութեան և փառայեղութեան վերայ նայում է դերիշի արհամարանքով: Նա երեխայի պարգուծեամբ նայում է իւր շուրջը և կարծես չի տեսնում կամ հասկանում ինչ որ կատարուում է այն երկիրներում, այն ժողովրդոց մէջ, որոնց յաճախ նա այցելութեան է գնում: Մի անգամ անցկացած անմատչելի սարը՝ նա միւս անգամ տեսնում է իւր առաջը հարբած, դիւրամատչելի ճանապարհ: Մի անգամ գնացած հաաարակ ուղին դարձել է սլազնաց երկաթուղի: Իւր հարեանի խրճիթը, բարձրացել, դարձել է երեք-չորս յարկանի փառաւոր պալատ: Նայում է այդ ամենի վրայ բոշան և կարծես չի տեսնում, ականջին է հասնում այդ դղրդիւնը, որ անընդհատ առաջ գնացող կեանքի նշանն է պարունակում և կարծես չի լսում: Այդ բոլորը նորան երևում է ինչպէս մի երազական երևոյթ, անհասկանալի մարդկային սատանայութեան մի արդիւնք: Նայում է նա այդ բոլորի վերայ և, զարմանալու տեղ, կարծես արհամարանքով կրկնում է. «աշխատեցէք, չարչարեցէք, զուր ջանք, անօգուտ վաստակ, ես կամ և մնում եմ նոյնը: Դուք ձեր ցանկութիւններին յագեցում չէք կարող տալ, իսկ ես կ'սպրեմ հանգիստ ու անդորր: Բոշան արհամարհում է լուսաւորութիւնը, որովհետև նրանից շատ վեա մնացած լինելով, նորան ըմբռնել չը կարողանալուց զատ, նա կատարելապէս զգում է թէ լուսաւորութիւնը իւր թշնամին է: Լուսաւորութեան մէջ նա իւր ապրուստի կորստեան նշոյլներն է տեսնում: Այս պատճառով նա խռովուում է այն ամենից ինչ որ լուսաւորութեան հետքեր է կրում: Նա որոնում է նահապետական քնով քնած ժողովուրդ, հեռաւոր, դժւար մատչելի խորշեր, որտեղից նա կարող է ճարել իւր ապրուստը:

Փորձեցէք մոտենլ մի բոշայի խրճիթ կամ հարցրէք նորա

կեանքից, նորա լեզւից տեղեկութիւններ, աշխատեցէք իմանալ նորա զրութեան մանրամասնութիւնները,—այդ անկարելի, եթէ չ'ասենք անհնարին է։ Քո շլեւապդ նորան երկիւղ է ազդում, խորամանկութեամբ նա քո առաջը կը քծնի, իւր կեանքի մուր կողմերը արւեստութեամբ նա կ'աշխատի ծածկել, քեզ կ'աղաչի, որ աշխատէք նորա համար հող ձեռք բերել, նա չ'ունի, թէ չէ ինչպիսի ուրախութեամբ նա երկրագործութիւնով կը պարապի թողնելով իւր զգւելի զբաղմունքը, կը խեղճանայ, կը ստորայ նա. բայց երեսներդ դարձնէք թէ չէ՝ նա ձեր յետեից իւր լեզուն կը հանէ։ Բոշան միայն խաբել գիտէ, նա արհամարհում է ամեն մի պարապմունք, զոցա լուում և առաւել սաստիկ այն մարդու պարապմունքը, առանց որին նա ապրել չի կարող։ Աղքատ ու հպարտ ահա բոշայի յատկանիշ կողմը, որը իւր ծագման վերայ նայում է ճիշտ այն հայեացքով, ինչ հայեացքով ազնւականը նայում է իւր հին տոհմական ծագման վերայ. ուստի ամեն մի պարապմունք որ բոշայութիւն չէ, անարգելի, ստոր, պարսաւելի է բոշայի համար։ Եւմանաս սալի զոգոց, չիմանաս իշու զոգոց, ահա այն ամենախիստ անէծքը, որ կարող է մի բոշա մի ուրիշ բոշայի տալ։ Եւմանաս սալի (սալի) զոգոց, կը նշանակէ գիւղացի, երկրագործ դառնաս, քո պարապմունքդ եղներ և սալ լինի, քո լսածդ սալի ճռին։ Ըլինի, որ միայն պարսաւելի, արհամարհանքի արժանի ռամկին է արժանի և ոչ թէ մի ազնւիկ բոշայի։ Դու գիւղացի դառնաս, անազատ, սալի միայն քաշ եկող, նորա անիւներից բարձրացած փոշին ծծող և ոչ թէ մի ազատական բոշա, որ գիւղացու նման չարչարանքով չի վաստակում իւր հացը, որի ականջին սալի անախորժ ճռնոցի փոխանակ հասնում է միայն իշուկի — շնարդոսի նւիրական, բոշայի համար խիստ քաղցր, շատ դուրեկան ձայնը։ Ահա թէ ուր է հասնում բոշայի տաճած արհամարհանքը դէպի երկրագործութիւնը և նորա ունեցած կարծիքը իւր պարապմունքի մասին։ Բոշայի համար մի առաւել մեծ զժբաղութիւն չը կայ իւր իշու, իւր պատուական շնարդոսի զոգոցից զրկելուց աւելի, ուստի վերոյիշեալ բնորոշ անէծքը այդ ամենախիստ, բոշայի անբարոյութեան ամենաարմատական կէտն է ընտրում նորա վերայ ազդելու համար։ Եւր, եթէ կարելի է այսպէս ասել,

բողայութեան սիմբոլն է. իւր ամբողջ կեանքը, իւր բոլոր էութիւնը կապւած է այդ խոնարհ անասունի հետ, ինչպէս գիւղացու կեանքը կապւած է հողի հետ. ուստի այդ կենդանին, որից զատ ուրիշ ոչ մի կենդանի չի պահում բոշան, նորա ընտանիքի մէջ մի իսկական անդամի տեղ է բռնում:

Նա իւր իշուն պահում է և խնամում է իւր որդուց աւելի, նորան տալիս է այնպիսի քնքոյշ, սիրելի ածականներ, որ իւր կնոջն էլ չի տալ. «Ծաղիկ, նարդոս, Թումբուլ, մարալ, ընտանի» (վերջինը կնոջ համար ևս գործածելի է) և այլն և այլն սովորական անուններն են, որոնք բոշան տալիս է իւր սիրելի աւանակին և որից զրկւելը բոշայի համար աշխարհիս ամենամեծ չարիքն է համարում նա:

(Վերջը միւս անգամ)